

С. Є. Мокрецов,
кандидат медичних наук, докторант,
Національна академія державного управління при Президентіві України

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПОТРЕБИ В ДІТЯХ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ ЗАСАД

У статті проаналізовано науково-теоретичні підходи до вивчення поняття потреби в дітях, розкрито зміст цього чинника та його вплив на формування репродуктивних установок населення.

The article investigates the scientific and theoretical approaches to the study of demand for children concept, reveals the content of this factor and its influence on the formation of reproductive plants of the population.

*Ключові слова: потреба в дітях, репродуктивна поведінка, рівень народжуваності.
Key words: demand for children, reproductive behavior, fertility rate.*

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Скорочення народжуваності в Україні часто пов'язують з низьким рівнем добробуту людей. Проте останні вітчизняні дослідження дітності респондентів з різних соціально-економічних груп на основі показника середньої наявної кількості дітей підтверджують, що більше дітей мають бідніші та порівняно низько статусні групи населення [1, с. 2]. Отже, при всій значущості матеріального фактора як одного з визначальних чинників дітородної активності, планована кількість дітей більше залежить від потреби у дітях (і відповідно загальних дітородних орієнтацій), ніж від сприятливих чи несприятливих матеріальних умов життя. Вивчення цієї важливої детермінанти демографічних процесів у взаємозв'язку з соціально-економічним становищем населення відкриває нові можливості пізнання механізму формування демографічних установок населення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відтоді, коли виявилася зворотна залежність між добробутом і кількістю дітей у родині, поняття потреби в дітях стало поступово набувати популярності в науковій літературі. Багато сучасних дослідників поділяють думку російського професора-демографа В.Г. Глушкової, що головною причиною скорочення народжуваності стала поступова зміна, а потім і відмирання економічної складової потреби в дітях, або економічної мотивації дітонародження [2, с. 123—124]. Як вказує інший російський дослідник В. А. Борисов, діти поступово втрачають свою економічну корисність і почина-

ють задовольняти переважно лише емоційній потребі батьків, для чого в переважній більшості випадків достатньо мати лише 1—2 дитини [3, с. 187, 190]. Неоднозначність зв'язків між рівнем матеріального добробуту, соціальними індикаторами, з одного боку, і дітородною активністю груп населення з різним соціально-економічним статусом — з іншого, тобто дію ефекту соціальної гетерогенності підтверджують відповідні сучасні зарубіжні дослідження [4, с. 52—83; 5, с. 261—273]. Вивченню впливу соціально-економічного чинника на показники народжуваності присвячені також праці таких відомих українських вчених, як С.Ю. Аксьонов, В.Г. Бялковська, В.О. Джаман, А.І. Доценко, Б. І. Заставецький, О.О. Коломієць, Е.М. Лібанова, М.Д. Романюк, А.І. Слюсар, В.С. Тешенко, М.І. Фащевський, О.І. Шаблія та інші. Натомість прихильники психологічного трактування репродуктивних підстав, серед яких А.І. Антонов, В.В. Бойко, А.Б. Сінельников, наполягають на тому, що економіка не може, не повинна визначати зміст потреби в дітях. Продовження цієї лінії дозволяє зробити висновок про те, що якщо потреба в дітях і залежить від матеріального фактора, то не на стільки сильно, як від причин нематеріального походження.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Виховання дитини, відносини в родині — це насамперед можливість для людини реалізувати свою соціальну сутність у суспільстві. З цього погляду виховання дітей у родині має не менш важливе значення для розвитку особистості, ніж реалізація її трудового або суспільного потенціалу. Однак прагнення реалізувати свої

можливості найчастіше зводиться до досягнення для себе кращих умов життя поза родиною. Частково це закріплене умовами, в яких живе і працює людина, частково — ідеалами, в які вона вірить, нормами, й цінностями, заради яких трудиться. Таким чином, у сучасному суспільстві створюються передумови, що формують особистість людини, яка не зазнає труднощів морального характеру, маючи тільки одну дитину в родині, або зовсім не маючи дітей. Подальший розвиток цієї ситуації, яка чинить негативний вплив на рівень народжуваності у багатьох сучасних країнах, зокрема, і в нашій державі, невдовзі може призвести до тривалої демографічної кризи.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Явище народжуваності є джерелом протиріч двоякого характеру: як проблема високої, так і низької народжуваності. Історично початок дослідження проблеми народжуваності було покладено Т. Мальтусом у його праці "Досвід про закон народонаселення" (1798). Протиріччя на рівні явищ — демографічного й економічного — Т. Мальтус зводить на рівень сутнісного протиріччя їх законів: росту населення й економічного росту. Згідно з його теорією, відтворення людських індивідів підкоряється біологічному закону росту населення, а виробництво засобів існування — економічним законам постійного зниження родючості ґрунту й продуктивності. На основі цього протиріччя Т. Мальтус формулює так званий "природний" закон, згідно з яким збільшення чисельності населення відбувається нібито стихійно, з геометричною прогресією, подібно вибуху, а економічний ріст, навпаки, зовсім не нагадує вибух, а скоріше повільний й важкий підйом в гору. При цьому збільшення засобів існування можливе лише в арифметичній прогресії.

На той час, коли в Англії наприкінці XVIII ст. був опублікований "Досвід..." Т. Мальтуса, у Франції почався процес зниження народжуваності (причому за рахунок внутрішньо сімейного його обмеження), який поступово поширився й на інші західні країни. Історичний перелом народжуваності, який відбувся на фоні росту промислового капіталу та посилення економічного становища суспільства західних країн, спричинив досить важливу проблему: чому зниження народжуваності збігається з процесом індустріалізації, що значно покращує добробут громадян.

Ця проблема не вирішена і в наш час: забезпечені сім'ї обмежують кількість дітей свідомим плануванням сім'ї. І навпаки, найбільш незабезпечені сім'ї є багатодітними. Повертаючись до ретроспективного огляду даної проблеми, відмітимо і таку характеристику, що такі суміжні з індустріалізацією процеси, як урбанізація, професіоналізація, соціалізація шлюбних відносин стали тими факторами, які перешкоджають багатодітності. Крім того, у родинах з низьким рівнем доходу (незалежно від країни проживання) число дітей найчастіше було вищим, ніж у родинах з високим рівнем доходу й соціальним статусом. Сама дійсність ніби підтверджувала справедливості даного положення, тому й фактор добробуту став розглядатися як такий, що має на народжуваність зворотний вплив.

Цей феномен отримав назву зворотного зв'язку народжуваності з умовами життя, навколо якого в науковому світі точилися дискусії до середини сімдесятих років минулого століття, а на рівні навколо наукового й повсякденного розуміння суперечки не вщухають донині. Справа в тому, що сприйняття феномена зворотного зв'язку суперечить здоровому глузду — чому ріст добробуту призводить до зниження народжуваності, тоді як, здавалося б, повинно бути навпаки?

Для пояснення нерівномірного зниження народжуваності в економічних верствах населення стали застосовувати так звану концепцію розриву між зростаючими потребами й можливістю їх задоволення. Суть цієї концепції полягає в тому, що між виробництвом благ, з одного боку, і задоволенням потреб, — з іншого, існує протиріччя. Ріст "культурного рівня" спричиняє ріст потреб, що приводить до збільшення розриву між потребами й можливістю їх задоволення. У змаганні між виробництвом благ і появою нових потреб перевага завжди на стороні потреб. Як пише канадський соціолог А.І. Романюк, "така пекельна спіраль, у яку непереборно залучені люди різного достатку" [6, с. 56]. Задоволена потреба породжує нову потребу, задоволення якої потребує нових умов тощо. Думка про те, що задоволення нижчих потреб веде до появи вищих, вимагає уточнення: задоволення елементарних потреб не є достатньою підставою підвищення потреб, оскільки вищі (духовні) потреби не є простим продовженням нижчих (вітальних), а пов'язані з розвитком свідомості.

З одного боку, закон підвищення потреб, а з іншого — потреба в дітях, яка чомусь зменшується. Якщо навіть прийняти, що потреба в дітях не зменшується, а зростає разом з іншими потребами, то зменшується потреба в кількості дітей. Тому в удосконаленому вигляді концепція "розриву" пов'язує підвищення потреби в дітях з такою зміною характеристик об'єкта "діти", при якій якісна сторона потреби одержує пріоритет над кількісною, де кількісний аспект виражається кількістю дітей, а якісний — витратами на їх утримання [7, с. 89]. Таким чином, завдяки концепції розриву вдалося показати, що не ріст матеріального добробуту призводить до зниження народжуваності, а ступінь задоволення високих споживчих запитів і настроїв особистості, адже чим вище вимоги до якості життя, тим "свідоміше" відбувається відмова від чергових народжень. Інакше кажучи, якісний ріст потреби в дітях відбувається на шкоду кількісному. Кількісний аспект потреби в дітях замінюється якісним, і зберігається уявлення про незмінно високу потребу в дітях. Частково з цим можна погодитися, оскільки з підвищенням матеріального рівня життя підвищуються й норми життя, тобто збільшуються вимоги до якості життя, товарів і послуг, а також вимоги до якості утримання дітей, їх виховання та освіти.

Проте, перехід від кількості нових потреб до якості потреби в дітях здається нам не зовсім обґрунтованим. Між ростом добробуту, з одного боку, і зниженням народжуваності, з іншого, посилення на високу моральну відповідальність батьків і культурний рівень як механізм зворотного зв'язку виглядає досить непереконливо. Більш органічно в концепцію "розриву" вписується економічний підхід.

Суть економічного підходу в тому, що репродуктивні вчинки визнаються наслідком ряду умов, що ззовні впливають на репродуктивну поведінку. Для цього репродуктивна поведінка прирівнюється до економічної й розглядається як окремий випадок раціональної поведінки взагалі, згідно з яким суб'єкт завжди поводить себе економічно раціонально: якщо можу прокормити й виростити дитину, то народжую її; якщо не можу — не народжую. В рамках такого підходу ставиться завдання пояснити зниження народжуваності причинами об'єктивного характеру: матеріально-побутовими умовами, відсутністю вільного часу тощо, а зворотний зв'язок народжуваності з умовами життя — з більш високими культурними й матеріальними запитами заможних батьків. Таким чином, робиться спроба сформулювати економічну теорію вартості дітей, де вони прирівнюються до товару, еластичність попиту на який залежить від передбачуваних на нього витрат [8, с. 25]. Але при економічному підході не висвітлюється питання щодо природи

вартості дитини, точніше, "попиту" на неї або "потреби" у дітях. Якщо політична економія Т. Мальтуса не приховувала вульгарних біологічних уявлень, згідно з якими (інстинкт продовження роду) вважався незмінно високим в кількісному відношенні з потребою в дітях (що граничить із плідністю), то в сучасних роботах економічного напрямку потреба в дітях виглядає досить скромніше й стриманіше — як "природне прагнення до того, щоб залишити потомство" [9, с. 18], але її кількісне вираження (потреба в кількості дітей), виявилось зовсім завуальованим. Відповідно до економічної моделі народжуваності, раціоналізація відтворення населення залежить від матеріальних цінностей. Однак, можливо, що якщо сьогодні почати жити абсолютно економічно раціонально, варто було б відмовитися від дітей взагалі. Але така раціональність поставлена під сумнів — чи раціонально жити настільки "раціонально"?

Дослідження народжуваності рухалося шляхом пошуку інших підходів та ідей, заглиблюючись поступово в суть того, що спонукує людину народжувати або не народжувати дитину, в суть її потреби в дітях.

До середини двадцятого століття у нашій країні та закордоном у вивченні народжуваності намітився поворот від "умов середовища" до "особистості", тобто відбувся зсув центру ваги з факторів, що перешкоджають або сприяють народженню дитини, до потенційних батьків, які мають або не мають конкретної потреби мати дітей.

Так, соціально-психологічна теорія репродуктивної поведінки, навпаки, прагне показати психологічну зумовленість репродуктивної поведінки й одночасно її залежності від соціальних норм народжуваності. При цьому заперечуються "природній" характер народжуваності разом з визначальною роллю економічного фактора.

Однак, незважаючи на те, що соціологія народжуваності заперечує постулат детермінізму економічного фактора і займається переважно вивченням саме суб'єктивного впливу, вона, проте, не цілком долає обмеженість однобічного підходу. При переході від "умов середовища" до "особистості" соціологічне дослідження народжуваності нерідко "зсковзує" у суто психологічне. Зокрема, вважається, що в ситуації, коли економічні мотиви народжуваності відходять на другий план, то на перший виходять психологічні. При цьому любов до дітей (називана в науковій літературі потребою бути батьками) починає відігравати роль домінуючого фактора народжуваності. Якщо раніше, коли традиційна багатодітна родина була економічно вигідним підприємством, характер ставлення до дітей не відігравав істотної ролі у народженні певної кількості дітей, то сьогодні начебто індивідуально-психологічне ставлення до дітей починає відігравати роль вирішального фактора, що впливає на рішення народжувати або не народжувати наступну дитину [8, с. 17]. Потреба в материнстві, батьківстві сприймається деякими вченими як сутність, від якої більшою мірою залежить кінцева кількість дітей у родині. Виникає уявлення, начебто раніше дітей народжували "через необхідність", а сьогодні народжують "з любові". При цьому складається враження, що в психологічній оболонці відроджується неомальтузіанська ідея про свідоме обмеження народжуваності, що використовувалася у свій час для пояснення її зниження і яка полягає в тому, що дітей раніше нібито народжували стихійно, а сьогодні, у міру росту "культурного рівня", більш усвідомлено.

Послідовний розвиток ідеї потреби в дітях як сутності психологічного роду веде науковий інтерес у сферу виховання й онтогенезу, який десь там і закінчується. Уявлення про те, що потреба в дітях, є самостійною категорією, тобто присутня у суб'єкті в якості

самодостатнього психологічного утворення у вигляді комплексу почуттів і відчуттів, пов'язаних з народженням дітей, неминуче підводить до висновку про те, що названа потреба, одного разу сформувавшись, залишається фактично незмінною протягом усього життя людини. Якщо потреба в дітях трактується як величина постійна, то з нею нічого вже не можна зробити. Залишається тільки сподіватися на створення найкращих умов для її реалізації й уповати на її розвиток у нового покоління. Основна увага при цьому повинна бути зосереджена на тому віковому періоді життя жінки, в якому вона відчуває найбільшу потребу в дітях.

На наш погляд, таке вузькопсихологічне розуміння поняття потреби в дітях позбавляє його визначення соціально-економічних основ і спонукує зробити висновок, що дана потреба завершує своє формування до певного віку життя людини й надалі залишається незмінною протягом життя одного покоління. Проте, який це вік, немає єдиної думки. Водночас дане питання можна поставити поряд з питаннями про те, чи завершується формування особистості людину і, якщо так, то до якого віку? Зрозуміло, що дати однозначну категоричну відповідь на таке запитання неможливо.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку людства відтворення людських індивідів вже не визначається лише законом розмноження, в основі якого лежить "інстинкт продовження роду", а визначене також потребою в дітях, яка, як і інші соціальні потреби людини, проявляє себе не біологічно — у вигляді імпульсів (несвідомих бажань), а соціально-психологічно — у формі мотивації до дітородіння. Водночас у розвинутих країнах на фоні широкого поширення разом з індустріалізацією ідеології індивідуалізації та споживчого способу життя, потреба в дітях часто відходить на другий план після досягнення людиною високого рівня добробуту та кар'єрного росту, результатом чого стала низька народжуваність. Така тенденція стає все більш характерною і для України. Для подолання цієї ситуації, на нашу думку, надзвичайно важливим є проведення цілеспрямованої державної пропаганди з використанням соціальної реклами, ЗМІ тощо, спрямованої на збереження й розвиток, насамперед серед молоді, сімейних цінностей та раціональних дітородних переконань.

Література:

1. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
2. Демографія: учебное пособие / [под ред. проф. В.Г. Глушковой]. — М.: КНОРУС, 2004. — 187 с.
2. Борисов В. А. Демографія / Борисов В. А. — М.: Издательский дом NOTABENE, 1999, 2001. — 304 с.
3. Angrist J.D. Treat effect heterogeneity in theory and practice / J.D. Angrist // Economical journal. — 2004. — Vol. 114. — N. 494. — P.52—83.
4. Decouier F. Income distribution, non-convexities and the fertility income relationship / F. Decouier // Economica. — 2004. — Vol. 71. — N. 282. — P. 261—273.
5. Романюк А.И. Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора / А.И. Романюк // Социс. — 1999. — № 3. — С. 71—82.
6. Бебель А. Будущее общество / А. Бебель — М.: Госполитиздат, 1959. — 167 с.
7. Бойко В.В. От чего зависит потребность в детях? Рождаемость: известное и неизвестное / В.В. Бойко. — М.: Книга, 1959. — 83 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2011 р.